

iniatuur

Jaargang 26

3

Oktober 2022

Vereniging Vrienden Martinikerk

Secretariaat
Martinikerkhof 3
9712 JG Groningen

Telefoon
050 311 12 77

E-mail
vriendenmartinikerkgmail.com

Website
www.vriendenmartinikerkg.nl
www.martinikerkg.nl

Colofon

Redactie
Ton Heuvelmans
Tonko Ufkes
Jan Visser

E-mail
info@martinikerkg.nl

Fotografie
Jan Visser
Peter Hoffer
en anderen

Druk
MarneVeenstra
Groningen

▲ 'Duiveltje', 15e eeuw, in de zuidwesthoek van de Martinikerk, naast het orgel.

Foto: P. Hoffer

Duiveltje, mascaron of fratskop?

Peter Hoffer

Bijna iedereen kent ze, de vreemde wezens, de rare koppen en de fantasiedieren op middeleeuwse kerken en gebouwen. We zien waterspuwers onder de dakgoten van o.a. de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch, kraagsteenkoppen aan de St.-Nicolaaskerk te Oldenzijl, dierenkopjes op de Donatuskerk te Leermens, koppen op de sluitstenen van bogen van poorten en gebeeldhouwde koppen binnen in de kerk.

▲ Kraagsteenkopjes aan de St.-Nicolaaskerk te Oldenzijl, 13e eeuw

Die gebeeldhouwde koppen van mens of dier of kruisingen daarvan staan bekend als *mascarons*. Zij hebben een onheil-afwerende functie, zoals een amulet of talisman, bedoeld om kwade geesten weg te jagen.

Een mooi voorbeeld van koppen met zo'n functie zijn de koppen aan weerszijden van de tekst boven de bruidsdeur van de Martinikerk te Groningen.

Een ietwat onnozel grijnzend, gehurkt mannetje aan de geboorte van een gewelfrib in de Martinikerk, een duiveltje volgens sommigen, is de aanleiding voor dit stuk over *fratskoppen*, menselijke hoofdjes met karikaturale gelaatsstreken in de kerk (zie voorpagina). Deze 'ondersoort mascarons' is te vinden in o.a. de Eusebiuskerk te Arnhem en de Oude Kerk te Amsterdam.

Ondanks de grote hoeveelheid van deze hoofdjes, sommige uniek in iconografisch opzicht, lieten veel kunsthistorici deze objecten links liggen. In hun ogen waren ze grappig maar betekenisloos en verder onderzoek niet waard.

Zo'n waardeoordeel miskent de middeleeuwse opvatting die het gelaat ziet als spiegel van de ziel. In die tijd werd de mens gezien als een twee-eenheid, bestaande uit geest en lichaam, waarvan de innerlijke, niet zichtbare geest is gekoppeld aan het zichtbare uiterlijk. De gedachten van het verborgen innerlijk kunnen door gebaren en gelaatsuitdrukkingen naar buiten worden gebracht, maar hierbij geldt:

▲ Amsterdam, Oude Kerk: Kopjes aan de zuidzijde van het schip, 14e eeuw. Foto: RCE.

▲ Groningen, Martinikerk: tekst boven de bruidsdeur, ca. 1600.

overdaad schaadt. Het beheerste, afgepaste gebaar staat bekend als *gestus*, misbaar als *gesticulatio* (denk aan ons 'gesticuleren' ofwel gebaren maken).

Hetzelfde geldt voor gelaatsuitdrukkingen. De natuurlijke staat van het menselijke gelaat is uitdrukkingsloos; overdreven vervormingen van het gelaat wijzen op psychische, sociale, morele en religieuze defecten. Zoals de oude en blinde monnik Jorge van Burgos al zegt in Umberto Eco's *De Naam van de Roos*: 'de lach doet het lichaam schokken, vervormt de gelaatsstreken en doet de mens op een aap lijken'. Lichamen met vervormde gelaatsstreken wijken te veel af van het ideale lichaam, dat van Christus. De idee dat fysieke afwijkingen samengaan met het onheilige en het verachtelijke, is niet typisch middeleeuws, maar gaat terug tot de Oudheid. Kijk Leviticus 21, 16-23 en Deuteronomium 28 er maar op na.

Zo kan men de mens kennen door zijn gebaren en zijn gelaatsuitdrukkingen. Dus wanneer je in een kerk narrige, vreemde en grijnzende types tegenkomt, mag je ervan uitgaan dat ze een teken geven, dat er iets mee wordt bedoeld.

Kerkvader Augustinus (354-430) onderscheidt in zijn *De Doctrina Christiana* natuurlijke en bewust gegeven tekens. Natuurlijke tekens verduidelijken niets, maar geven aanleiding om, op basis van dat teken, iets te veronderstellen. Bij rook denk je aan vuur, sporen kunnen wijzen op een dier in de omgeving en de felle kleur van de pijlgifkikker duidt op gevaar. Bij bewust gegeven tekens wil men iets overdragen; meestal met woorden, maar het kan ook door gezichtsuitdrukkingen en gebaren. Denk maar aan de middeleeuwse prediker in de open lucht of aan de verkeersregelaar. Door mensenkoppen op kraag- en sluitstenen te voorzien van gezichtsuitdrukkingen, krijgen ze betekenis; er valt iets aan af te lezen. De kunst om aan het uiterlijk van een mens zijn persoonlijkheid af te lezen noemen we *fysionomie*.

Gedurende de middeleeuwen komt de kunst van de fysionomie steeds meer in zwang en vanaf de 13e eeuw is het

▲ Hieronymus Bosch of navolger: Christus draagt het kruis, 1510-1535.

fysionomische gedachtengoed te vinden in bijbelcommentaren, preken en andere stichtelijke literatuur en wordt het zelfs als een wetenschap beschouwd. In het op dit terrein invloedrijke werk *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit* van een schrijver bekend als de Pseudo-Aristoteles, wordt nogmaals bevestigd dat het uiterlijk het innerlijk weerspiegelt, dat men aan het gelaat het karakter kan aflezen. Aan de stand, plaatsing en grootte van alle onderdelen van het gelaat werd de nodige betekenis toegekend. Zo wordt gewaarschuwd voor lieden met dikke lippen, te grote of te kleine neuzen en ogen die onrustig alle kanten op dwalen; daar kon men misdadigers, beulen en verdoemden aan herkennen, maar ook mismaakten hoorden daarbij. Het hierbij afgebeelde schilderij 'Christus draagt het kruis' moge ter illustratie dienen.

Deze ideeën blijken lang houdbaar als we kijken naar het werk van de 19e-eeuwse Italiaanse criminoloog Lombroso: volgens hem zijn criminelen te herkennen aan hun lage voorhoofd, brede kaken, diepliggende ogen, doorlopende wenkbrauwen, asymmetrische gezicht, hoge jukbeenderen, afwijkende oren, haviksneus, vlezige lippen en dergelijke. Mooie mensen hebben een beter karakter dan lelijke.

Vervolg ►

Dit alles wil niet zeggen dat iedereen die er slecht uitziet ook echt slecht is, dat druist in tegen het rooms-katholieke idee van de vrije wil, dat riekt naar predestinatie. Iemand kan dus niet alleen op basis van zijn fysionomie worden beoordeeld; wel wijst een lelijk uiterlijk op een negatieve geaardheid. Godzijdank viel deze met wilskracht te overwinnen, zo geloofden vooraanstaande 13de-eeuwse wetenschappers.

Ook de negatieve aura van de groteske, grijnzende griezels, die al tandenknarsend of met de tong buitenboord de middeleeuwse kerken bevolken, kon ten goede worden

Literatuur

Madoc 26/4 - Middeleeuwse communicatie, 2012.

E. den Hartog en R. Glaudemans: De Sint-Eusebiuskerk te Arnhem - Bouwsculptuur en bouwgeschiedenis, 2013.

C. Lombroso: Criminal man (L'uomo delinquente), 1876.

M. Baxandall: Painting and Experience in Fifteenth Century Italy. A primer in the social history of pictorial style, 1972.

Het Martiniduiveltje en de verhalen

Ton Heuvelmans

Er doen veel verhalen de ronde over het duiveltje in het zuidelijke zijschip van de Martinikerk. Een van die legendes werd mij verteld door Willy Jansen tijdens mijn eerste rondleiding door de kerk.

De vijftiende eeuw loopt ten einde als tijdens een nachtelijke storm de inpandige Martinitoren instort en een deel van het kerkdak ernstig beschadigt. Men besluit de toren te herbouwen, te verhogen en voor alle zekerheid buiten tegen de westwand van de kerk te plaatsen. Dat geeft ook de gelegenheid om de kerk zelf naar het westen uit te breiden met een travee over de hele breedte en daarin het hoofdorgel aan te brengen.

Tijdens die werkzaamheden krijgt de bouwmeester bezoek van een zonderlinge figuur die zich bij hem beklaagt over al

gekeerd. Zij verkondigen met hun overmaat aan gesticulatie en gebrek aan beheersing een morele boodschap ten behoeve van de afdwalende kerkganger: wilt u in Gods genade blijven, wordt niet zoals wij en dwing uzelf tot meer hemelse zaken.

En wellicht doet ons 'duiveltje' hetzelfde.

die extra pracht en praal voor God. De bouwmeester vertrouwt het zaakje niet en nodigt de vreemdeling uit over drie dagen terug te komen. Bij zijn volgende bezoek wordt het vermoeden van de bouwmeester bevestigd: het is de duivel zelf die hem op de proef wil stellen. Hij besluit het spel mee te spelen en veinst begrip voor zijn bezwaren tegen de kerkuitbreiding.

'Maar dan moet je me wel even helpen.' Hij draagt de duivel op het zojuist aangebrachte zuidwestelijke gewelf even te ondersteunen. Als de duivel zijn dragende positie heeft ingenomen, geeft de bouwmeester opdracht het gewelf te laten zakken. De duivel zit nu klem tussen het gewelf en de westelijke kerkmuur.

En daar zit hij nog steeds.

Ecologie in de Martinikerk

Jan Visser

In Miniatuur van juni 2017 meldde imker Siep Sierdsema dat er enkele bijenkasten waren geplaatst op het dak van de Martinikerk. Dat was een bijdrage aan de stadsecologie. Sinds kort hebben we een nieuwe imker, Marjolein de Jong.

Zij heeft een kleinschalige, duurzame imkerij in de stad Groningen, die ook veel doet aan voorlichting en educatie.

Marjolein houdt zich, naast het verzorgen van haar bijen, vooral bezig met het geven van educatie en voorlichting over honingbijen, wilde bijen en biodiversiteit in de stad.

Ook geeft Imkerij Stadsgoud tips en advies over het bijvriendelijk maken van je tuin of bedrijfsterrein. Het team van Stadsgoud bestaat uit imker Marjolein de Jong, haar bakfiets en een paar honderdduizend bijen.

Naast de bestuiving door bijen van allerlei nuttige planten in de binnenstad levert dit elk jaar ook enkele potten honing op. [Vervolg ►](#)

▲
Marjolein de Jong

Maar we doen in de Martinikerk nog meer aan ecologie. Ruim 10 jaar geleden kreeg ecooloog Jan Doevendans opdracht van de gemeente Groningen om in allerlei overheidsgebouwen nestkastjes aan te brengen. En ook in de Martinikerk, specifiek voor gierzwaluwen. Die nestkastjes zijn een van zijn vele specialiteiten.

Doevendans (Boxtel 1955) is vanaf zijn jonge jaren al bezig met vogels. Op zijn veertiende plaatste hij al zijn eerste nestkastje voor kerkuilen. Vanaf zijn vijftiende is hij vogelringer voor kerkuilen. Zijn interesse is daarna uitgebreid naar vleermuizen, zwaluwen, mezen, enzovoort. Na de hbs ging hij in 1973 in Groningen aan de RUG biologie studeren, later volgde hij aan Ubbo Emmius de lerarenopleiding aardrijkskunde. Uiteindelijk werd het praktische toegepaste biologie. Na enige omzwervingen (4 jaar Australië) werd hij zelfstandig ondernemer met zijn bedrijf Buitenbedrijf BBZ (wat betekent: Bewust Buiten Zijn) aan de Verlengde Grachtstraat in Groningen. Hij noemt zich stadsecoloog maar is niet in dienst bij de gemeente Groningen. In de loop der jaren kreeg hij veel opdrachten van provincies en gemeenten, bouwde honderden nestkastjes en ringde duizenden vogels waaronder uilen en zwaluwen.

Jan is een geboren verteller, houdt veel lezingen, kan niet tegen onrecht en heeft altijd een duidelijke mening: 'Natuur is niet standaard, het is altijd een verbinding tussen omgeving, dieren en mensen. Die verbinding is de laatste tijd zoek. Door ingrepen van mensen met allerlei bestrijdingsmiddelen zijn er minder insecten en daarom minder vlinders en mezen. Ook gebouwen zijn minder aantrekkelijk om nestjes te maken; in het Forum hebben ze helemaal niks ecologisch gedaan.'

In de Martinikerk hebben we zes nestkastjes die door Doevendans zijn gemaakt. Die zijn geplaatst in deurtjes in enkele dwarsgevels in de kooromgang en in dakkapellen boven het koor.

Samen met Doevendans hebben we in juni alle nestkastjes gecontroleerd, maar helaas hebben we nu geen nieuwe nesten aangetroffen. Wel zijn er "bezoekers" geweest. Dat geeft hoop dat in de toekomst weer "kerkgangers" hun weg naar de Martinikerk zullen vinden.

Programma Sint Martinusdagen 2022

Zaterdag 5 november

12.00 - 15.00 uur

Voederbietenuitdeling op de Vismarkt voor het maken van lampionnen in het Museum

Maandag 7 november t/m vrijdag 11 november

Installatie van het Houten Huis uit de voorstelling "Hier valt niets te halen"

Maandag 7 november

18.30 - 21.00 uur

Benefietmaaltijd in de Martinikerk

Dinsdag 8 november

17.30 - 19.30 uur

Maaltijd voor dak- en thuislozen in de Martinikerk

Woensdag 9 november

14.00 - 16.00 uur

Workshop voederbietenlampionnen in het Museum aan de A

Donderdag 10 november

16.15 - 18.00 uur

Optocht en samenkomst in de Martinikerk; uitslag lampionnenwedstrijd, Sint Martinusverhaal, muziek en samenzang

Vrijdag 11 november

09.00 - 17.00 uur

kerk open; inzameling jassen en dekens voor dak- en thuislozen

Vrijdag 11 november

15.00 - 17.30 uur

Symposium in de Martinikerk van de Stichting Present onder de titel "Omzien naar elkaar"

Vrijdag 11 november

19.30 - 20.00 uur

Vesper in de Martinikerk

Vrijdag 11 november

20.00 - 21.30 uur

Sint Martinus' Pronkjewailn in de Martinikerk

Zaterdag 12 november

's middags

Binnenkomst deelnemers Pronkjewailtocht in de Martinikerk

Van de redactie

Nu het evenement "Van Yesse naar St. Jan" is afgesloten is het weer enigszins stil in de Martinikerk. Nou ja, stil; de orgelconcerten gaan wel door en er zijn ook andere activiteiten. Maar geen tentoonstelling. We kijken nu uit naar de viering van Sint Maarten op en rond 11 november (zie de achterpagina).

In het vorige nummer van Miniatuur zijn een aantal personen bedankt voor hun bijdrage aan de organisatie van het evenement "Van Yesse naar St. Jan".

Dat betrof vooral degenen die actief waren op 28 - 30 april.

Maar in de voorbereiding en uitvoering van het evenement waren meer enthousiaste mensen betrokken:

Stichting Bezoekerscentrum Klooster Yesse

Annemiek Bos, Hein Bekenkamp en Bart Flikkema

Rijksuniversiteit Groningen

Mathilde van Dijk, Andrew Irving, Stijn Arnoldussen, Bethany Wong en Karst Schuil

Vereniging Vrienden Martinikerk

Jan Derksen, Annelies Noordhof-Hoorn, Sylvia Oosterhuis en Gert Zuidema

en ook Geert Pruiksmas (acteur), Willem Hoiting (filmer) en Jeannette Ensing (vormgeving).

Allen nogmaals heel veel dank voor jullie inzet en bijdragen!